

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
Explanation of Mimesis Influenced by Sadra's Theory in the Creation of Urban Spaces and Architecture
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

تبیین محاکات متأثر از آرای صدر در آفرینش فضاهای شهری و معماری*

سمیرا مهرافزا^۱، محمود رضایی^{۲*}، طاهره کمالی زاده^۳

۱. پژوهشگر دکتری شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۲. دانشیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۳. دانشیار گروه فلسفه اسلامی و حکمت معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۵/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۰۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۳۱

چکیده

بیان مسئله: تعمق در نحوه شکل‌گیری طرح در ذهن طراح برای ایجاد فضایی والا منطبق با سرشت آدمی، امری ضروری است تا مسیری روشن در اختیار طراحان برای خلق طرحی ارزشمند قرار گیرد. آرای حکیمان ایرانی برخلاف نظریه‌های اندیشمندان معاصر غربی در تولید فضا مغفول مانده، اگرچه قرن‌ها پیش از آن‌ها مطرح شده است. در این میان ارتباط محاکات صدرایی با روش‌های طراحی فضا در معماری و شهرسازی مسئله این پژوهش است. یعنی تأثیر آرای ملاصدرا به‌ویژه در خصوص محاکات چطور می‌تواند در آفرینش فضا (معماری و شهری) تفسیر شود؟

هدف پژوهش: هدف بازتاب روشن و مناسبی از آرای ایرانی مانند ملاصدرا در عرصه معماری و شهرسازی است. در این پژوهش تحلیل مفهوم محاکات و ارتباط آن با قیاس فضایی صورت می‌گیرد. هدف خوانش مفاهیم فلسفی ایرانی-اسلامی در فضاهایی مانند بازار و استفاده از آن در آثار طراحی نوین است.

روش پژوهش: روش پژوهش تطبیقی با تحلیل محتوای متون و رویکرد معناشناسی همراه با راهبرد نمونه‌موردی است. از طریق دسته‌بندی اطلاعات در جداول و تطبیق مفاهیم با هم به تحلیل متون فلسفی و فضایی پرداخته و مفاهیم در بازار ایرانی تطبیق داده شده است. نمونه‌های معاصر در مطالعه تطبیقی با بازار بررسی شدند و در تحلیل نهایی، بازار به‌عنوان یک کهن‌الگو معرفی می‌شود که با روش طراحی قیاسی پدید آمده است.

نتیجه‌گیری: طراح هنرمند الهامات شهودی را از عالم مثل دریافت و صور مثالی را در قوه خیال خود با محاکات خلق می‌کند. این الهامات توسط خالق فضا در معماری سنتی، هستی‌نسبی یافته‌اند. بازار ایرانی فضایی با عملکردهای گوناگونی است که از طریق محاکات و الهامات شهودی هنرمند شکل گرفته است که منطبق با روش طراحی قیاسی در معماری است. هم‌چنین بازار می‌تواند به‌عنوان کهن‌الگو در شکل‌گیری فضاهای شهری ارزشمند مرجع قیاس فضایی قرار گیرد. از همین رو یکی از نسبت‌های آرای فلسفی ملاصدرا با مفاهیم فضایی در معماری و شهرسازی با توجه به پیوند میان مفاهیم محاکات فلسفی و روش قیاسی طراحی یا قیاس فضایی در معماری و شهرسازی قابل تبیین است.

واژگان کلیدی: بازار ایرانی، روش طراحی قیاسی، فلسفه محاکات صدرایی، طراحی قیاس فضایی معماری و شهرسازی.

با مفاهیم فلسفه و اسطوره در پیوند بوده مثلاً در ایران آرای برخی طراحان فضاهای سنتی ایرانی-اسلامی دارای

مقدمه و بیان مسئله
تفکرات آفرینش فضای معماری و شهرسازی از دیرباز

مشاوره دکتر «طاهره کمالی‌زاده» در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی در سال ۱۴۰۲ انجام شده است.
* نویسنده مسئول drezaei26@gmail.com ۰۹۱۲۲۱۴۷۵۴۸

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری «سمیرا مهرافزا» تحت عنوان «تبیین نظریه پیدایش و آفرینش فضاهای شهری براساس حرکت جوهری (مطالعه موردی: فضاهای بازار ایرانی)» است که با راهنمایی دکتر «محمود رضایی» و

ممکن خواهد شد. هم‌چنین کوشش در تبیین نظریه‌های حکمای ایرانی-اسلامی و تطبیق آن با مفاهیم معماری و شهرسازی حائز اهمیت است. بنابراین پژوهش حاضر بیانگر قابلیت نظریه حکیمان ایرانی-اسلامی از جمله ملاصدرا شیرازی و خوانش آن در فضاهای معماری و شهرسازی است. به منظور چنین خوانشی یعنی جهت پاسخ‌گویی به پرسش پژوهش، در این مقاله از روش تطبیقی و تحلیل متون و گفت‌وگو اندیشمندان استفاده شده که با جمع‌آوری اطلاعات از کتب و نظریه صاحب‌نظران صورت گرفته است. سپس با استناد به منابع کتابخانه‌ای از آثار ملاصدرا و تفسیرهای آرای ایشان در کتب دیگر به تحلیل و تطبیق مفاهیم پرداخته شده است. هم‌چنین با مطالعه نمونه‌های معاصر و در مقایسه با مصداق سنتی به‌عنوان نمونه بازار ایرانی جهت اعتباربخشی به پژوهش مورد تحلیل قرار گرفته است. یکی از دستاوردهای اصلی این پژوهش یافتن نسبت میان آرای فلسفی ایرانی با مفاهیم فضایی در معماری و شهرسازی است. نوآوری کار، تناظر میان مفاهیم و تعاریف محاکات فلسفی ایرانی-اسلامی و قیاس فضایی در معماری و شهرسازی آن هم با نمونه‌های ایرانی یعنی اندیشه‌های ملاصدرا و مصداق فضایی هم‌چون بازار است. در ادامه نخست به پیشینه و مبانی نظری سپس روش‌شناسی و بعد از آن به ترتیب به بحث و نتیجه‌گیری پرداخته می‌شود.

پیشینه پژوهش و مبانی نظری

مطالعات ارزشمندی در زمینه آرای حکیمان ایرانی-اسلامی هم‌چون ابن سینا، سهروردی و ملاصدرا هم‌چنین مباحث طراحی فضاهای شهری و معماری سنتی ایران صورت گرفته است (جدول ۱). می‌توان چنین آرای را با رویکردهایی مختلف طبقه‌بندی کرد مانند: سنت‌گرایی از قبیل (سید حسین نصر، تیتوس بورکهارت، مارتین لینگز و رنه گنون)، هگلی از جمله (احمد فردید و رضا داوری اردکانی)، نشانه‌شناسی مثل (الگ گرابار و گل‌رو نجیب‌آغلو)، پدیدارشناسی هم‌چون (هانری کربن و میرچا الیاده) هم‌چنین می‌توان مفاهیم کلیدی مشترک فضایی در فرایند طراحی را با مفاهیم فلسفی-حکمی مقایسه کرد. در ادامه جهت تلیخیص موضوع، نخست مفاهیم فلسفی-حکمی، سپس مفاهیم حکمی مختص صدرا و در انتها مفاهیم مرتبط آن‌ها در فرایند طراحی معماری و شهرسازی در این پژوهش گزارش می‌شود.

• مفهوم محاکات از دیدگاه فلسفی-حکمی

از دیدگاه فلسفه هنر سیر نظریه‌های تقلید، محاکات، بازنمایی، نوبازنمایی، بیانی، فرمانمایی، فرم‌گرایی و تجربه زیباشناسی در تصویرسازی هنرمندان قابل مرور است. مثلاً

ریشه‌هایی در حکمت خسروانی بوده است. افرادی مثل خانم «مری بویس» پیوند فرایند خلق فضاهای شهری ایران باستان با احکام یا مفاهیم کتب زرتشتی و شاهنامه فردوسی را نشان داده‌اند (بویس، ۱۳۸۶). تفکرآئی ارزشمند که به فرایند طراحی فضاهای دوره‌های بعد منتقل شده و در خلق آثار به روز قابل به‌کارگیری است. مثل سیر نظم، وحدت و پیوستگی فضایی در معماری ایرانی که از کاخ عظیم تودرتوی داریوش در دوره هخامنشیان و شاید قبل‌تر از آن از زیگورات‌ها گرفته شده و تداوم داشته است. یا در دوره اشکانی، دستیابی به گنبد، ایوان و طاق‌های ضربی تکوین یافت که در دوره ساسانی به شکوفایی رسید. سرانجام چشم‌اندازهای درهم‌پیوسته و فضاهای سیالی در ایران زمین پدید آمد که با پیدایش و پذیرش اسلام آن را به اعراب عرضه کرد (پوپ، ۱۳۸۲). چنین انتقالی با پشتوانه نظریه‌پردازی در فرایندهای طراحی فضا در نمونه‌های سرزمینی و بومی جایگاه مستحکمی برای طراحان معاصر فراهم می‌سازد. گرچه در زمینه معماری و شهرسازی در جهان نظریه‌پردازی و خوانش‌های گوناگونی از مفاهیم فلسفی در فضا شده است (گاردنر، ۱۳۹۱)، (Lefebvre, 1991); (Deleuze, 1994).

ولی این مهم در سرزمین ما و با فلاسفه ایرانی-اسلامی مغفول مانده است. به بیان دیگر پرسش از تفسیر یا تأثیر آرای مشهور حکیمان ایرانی-اسلامی در خلق فضاهای ایرانی کم‌تر مورد توجه بوده است. از همین رو این مقاله به چگونگی تأثیر آرای ملاصدرا شیرازی به‌ویژه در خصوص فلسفه محاکات در آفرینش فضاهای معماری و شهری خواهد پرداخت. البته پژوهش‌های مرتبط با مفاهیم صدرايي از جمله مفهوم محاکات (مداحی، حسینی‌زاده، داوودی و فتحعلی‌خانی، ۱۳۹۶)؛ (طاهری، ۱۳۸۸) و (انصاریان، ۱۳۸۵)، حرکت جوهری (تاجر، ۱۳۸۳)، (تقدیر، ۱۳۹۶)؛ (رئیس سمیعی، ۱۳۸۳)؛ (مه‌دوی‌نژاد و ناگهانی، ۱۳۹۰)؛ (شفیع‌زاده، کوهی گیگلو، عباس‌زاده، ۱۳۹۷، ۳۰۷) و تشکیک (مه‌دیان‌پور و صارمی، ۱۳۹۵)؛ (سلیمانی شیجانی، خاکپور و رئیس سمیعی، ۱۳۹۳) در اسناد مختلف قابل پیگیری است. ولی نسبت این مفاهیم با فضاهای شهری و معماری از دیدگاه مفهوم بنیادین فرایند و روش‌های طراحی فضایی مورد توجه قرار نگرفته است. گرچه در پژوهش‌های موجود، روش‌های طراحی قیاسی در نظریه‌های فرایند طراحی معاصر در غرب دسته‌بندی و مطرح شده، لیکن تطبیق مفهوم محاکات متأثر از آرای فیلسوفان با روش قیاس و تبیین آن در آفرینش فضاهای شهری برای سرزمین ما تاکنون در پژوهشی گزارش نشده است. یکی از ضرورت‌های این کار درک جایگاه نظریه‌های اصیل ایرانی-اسلامی در میان نظریه‌های مطرح دنیا است که با پژوهش‌های انطباقی

جدول ۱. برداشت مفاهیم مرتبط با محاکات از برخی کتاب‌ها و مقالات. مأخذ: نگارندگان.

نویسنده	سال و ناشر	عنوان	واژه‌های کلیدی
کربن، هانری	۱۳۴۵ سوفیا	ابن سینا و تمثیل عرفان	اتحاد عاقل و معقول اصالت وجودی استکمال جوهری
نصر، سید حسین	۱۳۸۹ حکمت	هنر مقدس در فرهنگ ایران	علم مقدس حکمت جاویدان عقل شهودی
بورکهارت، تیتوس	۱۳۶۵ سروش	هنر مقدس (زبان و بیان)	جهان‌شناسی سنتی خادمه متافیزیک
نجیب‌اوغلو، گل‌رو	۱۳۷۹ روزنه	هندسه و تزئین در معماری اسلامی	شناخت وجوه نظری و عملی نقوش هندسی
پوپ، آرتور اِپهام	۱۳۸۲ اختران	معماری ایران	توالی، وحدت، عناصر تکراری تمرکز درونی، محاسبات ریاضی، استفاده از دقت واحدهای مرتبط، انتخاب بلندای قد انسان به‌عنوان پیمون، نمادگرایی
داوری اردکانی، رضا	۱۳۸۳ ساقی	فلسفه تطبیقی چیست؟	تطبیق آرای فلاسفه
طاهری، جعفر	۱۳۹۲ مطالعات معماری ایران	بازاندیشی مفهوم سکونت در معماری	قوه خیال، قوه متخیله (مفکره)، قوه ناطقه، قوه واهمه، عالم خیال، عالم مثال یا ملکوت، عالم محسوسات، خیال منفصل، خیال متصل
سلیمانی شیجانی و همکاران	۱۳۹۳ انتشارات دانشگاه تربیت مدرس	بازنگری اصول و اهداف معماری ایرانی با استفاده از نظرگاه فکری ملاصدرا	عالم شهود، عالم خیال، عالم محسوسات، موجودات واجب و ممکن امر عینی، وجود، ماهیت، عالم حس، خیال و عقل ادراک حصولی (از طریق حواس پنج‌گانه)، ادراک حضوری (شهودی)
مهدیان پور، جواد و صارمی حمیدرضا	۱۳۹۵ فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان	بررسی اندیشه شهرسازی شیخ شهاب‌الدین سهروردی	نورالانوار، مراتب وجودی، تکرار و ریتم، وحدت، درون‌گرایی الگوهای طبیعت زیبایی‌های معقول، خیالی، محسوس
مداحی و همکاران	۱۳۹۶ مطالعات اسلام و روان‌شناسی	مقاله سطوح خلاقیت براساس حکمت متعالیه	تشبیه، تمثیل و تجسیم، رمزگشایی، ابداع (آفرینش از عدم)، خلق (آفرینش از ماده)، محاکات محسوسات، قوه تخیل، محاکات معقولات
تقدیر، سمانه	۱۳۹۶ مجله پژوهش‌های معماری اسلامی	تبیین مراتب و فرایند ادراک انسان و نقش آن در کیفیت خلق آثار معماری براساس مبانی حکمت متعالیه	قوه ادراک
شفیع‌زاده و همکاران	۱۳۹۷ عرفان اسلامی	تطبیق مفهوم حرکت جوهری ملاصدرا با قواعد گره‌سازی در هنر اسلامی بر مبنای رویکرد وجود تطبیق هم‌ارزی	خلق صور تجریدی تحول استکمالی
هاوسر، آرنورد HAUSER, A	۱۹۵۱ انتشارات روتلیج Routledge	تاریخ اجتماعی هنر	هنر صرفاً بازتابی از جامعه نیست بلکه با آن اندرکنش دارد.

ژوبشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پایان‌بخش علوم انسانی

نویسنده	سال و ناشر	عنوان	واژه های کلیدی
الیاده، میرچا	۱۳۸۸ انتشارات علمی و فرهنگی	مقدس و نامقدس	رمز و نماد
اردلان، نادر و بختیار، لاله Ardalan, N. & Bakhtiar, L	۱۳۸۰ نشرخاک ۱۹۷۵ University of Chicago Press	حس وحدت The Sence of Unity	الگوهای ازلی (مثلها) نمادهای باطن‌گرا
گرابر، اولگ Grabar, O	۱۹۸۷ انتشارات دانشگاه ییل Yale University Press	شکل‌گیری هنر اسلامی The Formation of Islamic Art.	زیبت را به نوشتار، هندسه، طبیعت و معماری تقسیم می‌کند که میانجی‌هایی بین شیء ناظر، حامی و حتی سازنده اثر هستند.
گنون، رنه Guenon, R	۲۰۰۴ سوفیا برنیز Sophia perennis	بشر و صبرورت او بنا بر ودانته	ماهیت انسان و تطور او تا سرحد فنا فی الله و بقا بالله
لینگز، مارتین Lings, M	۲۰۰۵ فونز ویتیت Fons Vitae	بازگشت به معنویت	معنا و راز و رمز نمادها و سمبل‌ها

تا قرن ۱۹ محاکات آن چیزی فهم می‌شد که افلاطون و ارسطو بیان داشتند. افلاطون آثار هنری را به‌مثابه انعکاس شیء در آب یا آینه تلقی کرده است (افلاطون، ۱۳۹۳). نظر ارسطو برخلاف افلاطون در تأیید هنر و در نفی مثل مورد ادعای افلاطون و طرح خلاقیت هنرمند بود. به قول ارسطو در محاکات هنرمند آن‌چه را که از طبیعت و جهان پیرامون خود درک می‌کند با نیروی تخیل خود می‌آمیزد و اثری می‌آفریند که با نمونه اولیه تفاوت فراوان دارد. او روایتگر تاریخ نیست که جهان را آن‌گونه که هست ثبت کند بلکه با دخالت دادن عواطف، احساسات و جهان‌بینی خود، جهان را آن‌گونه که می‌خواهد ترسیم می‌کند (زرین‌کوب، ۱۳۹۶). همان‌طور که در جدول ۲ ذکر شده است، در فلسفه اسلامی نیز محاکات توسط فارابی، بازنمایی موضوعات به‌وسیله چیزی عالی‌تر یا پست‌تر و توانایی آن برای تأثیر ذوقی و معرفتی در مخاطب به توسل به قوه خیال تعریف می‌شود (فارابی، ۱۳۶۴). ابن سینا هدف محاکات را برانگیختن علاقه یا تنفر نسبت به کسی یا چیزی و نه بیان صرف حقیقت می‌داند که تصویر خلق‌شده در تخیل با تصویر برآمده از محاکات متفاوت است. در محاکات تصویر بدیع براساس دریافت و حسی جدید خلق می‌شود و با این‌که ریشه در گذشته و حافظه ذهنی دارد اما دارای هویتی مستقل است

• مفهوم محاکات از دیدگاه حکیم ملاصدرای شیرازی محاکات از نظر صدرا در امتداد همان مفاهیم حکمی ایرانی-اسلامی قرار می‌گیرد. در حکمت متعالیه ملاصدرا ادراک شیء یا پدیده یا اثر هنری به این صورت است که برای مثال وقتی تصویر یک شیء در آینه می‌افتد، آینه به‌عنوان

همان‌طور که در فلسفه اسلامی نیز محاکات توسط فارابی، بازنمایی موضوعات به‌وسیله چیزی عالی‌تر یا پست‌تر و توانایی آن برای تأثیر ذوقی و معرفتی در مخاطب به توسل به قوه خیال تعریف می‌شود (فارابی، ۱۳۶۴). ابن سینا هدف محاکات را برانگیختن علاقه یا تنفر نسبت به کسی یا چیزی و نه بیان صرف حقیقت می‌داند که تصویر خلق‌شده در تخیل با تصویر برآمده از محاکات متفاوت است. در محاکات تصویر بدیع براساس دریافت و حسی جدید خلق می‌شود و با این‌که ریشه در گذشته و حافظه ذهنی دارد اما دارای هویتی مستقل است (ابن سینا، ۱۳۸۶). خواجه نصیرالدین طوسی در کتاب «اساس الاقتباس» محاکات را موجب لذت می‌داند زیرا به کمک آن می‌تواند چیزهایی را به وجود آورد که در جهان عادی امکان‌پذیر نیست و یا دست به کاری شگفت زده و

جدول ۲. تعریف محاکات از دیدگاه فلاسفه و برداشت مفاهیم مرتبط با آن. مأخذ: طاهری، ۱۳۸۸.

نویسنده	تعریف محاکات	مفاهیم از دیدگاه نگارنده
فیثاغورث (۵۰۰ تا ۵۶۹ پیش از میلاد)	عملکرد هنر موسیقی را تقلید و بازنمایی از حرکت آسمان و اجرام آسمانی (طبیعت) دانست.	تقلید
دوموکریت (۳۷۰-۴۶۰ ق.م)	برای اولین بار واژه میمسیس را برای تقلید روش‌های عملکرد طبیعت به کار برد. او در این باب چنین اظهار نظر کرده است: کار بشر محاکات طبیعت است. ما در نساجی از عنکبوت، در خانه‌سازی از پرستو و در آوازخوانی از هزارستان تقلید می‌کنیم.	الگوسازی از طبیعت
سقراط، افلاطون و ارسطو	محاکات به معنای بازنمایی ظواهر اشیاء بود. افلاطون آثار هنری را به‌مثابه انعکاس شیء در آب یا آینه تلقی کرده است. داوری ارسطو برخلاف رویه افلاطون در تأیید هنر و در نفی مثل مورد ادعای افلاطون بود و خلاقیت هنرمند را مطرح کرد.	خلاقیت
فلوطين	کار هنرمند تقلید صرف از طبیعت نیست او قوانین حاکم بر طبیعت در خلق زیبایی را کشف می‌کند و خود مستقلاً آن‌ها را برای آفرینش جدید به کار می‌برد. هنر تجلیات یک حقیقت واحد است که به نظمی واحد تعلق دارد.	کشف قوانین طبیعت خلق حقیقت واحد نظمی واحد
ابوبشر متی (۳۲۴-۲۵۴ ه)	اولین حکیم در جهان اسلام که برای اصطلاح میمسیس معادل عربی «محاکات» را به کار برد.	میمسیس=محاکات
فارابی (۳۳۹-۲۵۷ هجری)	بازنمایی آن‌ها از موضوعاتش به‌وسیله چیزی عالی‌تر یا پست‌تر و توانایی آن برای تأثیر ذوقی و معرفتی در مخاطب به توسل به قوه خیال	مخاطب موضوع چیزی عالی‌تر یا پست‌تر قوه خیال
ابن سینا (۴۲۸-۳۷۰ ه)	هدف محاکات برانگیختن علاقه یا تنفر نسبت به کسی یا چیزی است نه بیان صرف حقیقت. تصویر خلق شده در تخیل با تصویر برآمده از محاکات متفاوت است. در محاکات تصویر بدیع براساس دریافت و حسی جدید خلق می‌شود و با این که ریشه در گذشته و حافظه ذهنی دارد اما دارای هویتی مستقل است.	برانگیختن حس مخاطب تصویر در تخیل تصویر محاکات حافظه ذهنی هویت مستقل
ابن رشد قرطبی (۵۹۵-۵۲۰ ه)	به اقتضای فارابی و ابن سینا اساس محاکات را تخیل می‌داند اما با شرح بیش‌تری در باب محاکات شاعرانه، تخیل در شعر را مترادف تشبیه، استعاره و تمثیل قلمداد می‌کند.	تخیل تشبیه، استعاره، تمثیل
خواجه نصیرالدین طوسی (۶۲۸-۵۹۸ ه)	محاکات ایراد مثل چیزی بود به شرط آن که هو نباشد مانند حیوان مصور طبیعی را و خیال به حقیقت محاکات نفس است اعیان محسوسات را. اسباب محاکات سه چیز است: طبع، عادت و صنعت	خیال نفس محسوسات طبع، عادت، صنعت
آلبرتی (قرن ۱۵)	هنر باید از قوانین طبیعت محاکات کند نه از ظواهر آن.	قوانین طبیعت ظواهر طبیعت
میکل آنژ (قرن ۱۵)	این خداست که در طبیعت محاکات می‌شود.	طبیعت محاکات خدا
والتر بنجامین (۱۹۴۲-۱۸۹۵)	محاکات را از استعدادهای خاص بشر دانسته و بهترین مجال برای ظهور و بروز آن را زبان ناطقه قلمداد می‌کند. به باور او این طبیعت است که شباهت‌ها را خلق می‌کند و آدمی تنها آن‌ها را درمی‌یابد.	استعداد بشر زبان ناطقه خلق شباهت‌ها
ژاک دریدا (۲۰۰۴-۱۹۳۰)	محاکات را محور اساسی تئوری ساختارشنکی خود قرار داد.	محاکات محور تئوری‌های جدید الگویابی جدید از طبیعت

می‌شود. محاکات از طریق ادراکات حسی و قوه تخیل شکل می‌گیرد. یعنی ادراکاتی که از طریق شهودی به دست می‌آید وارد قوه تخیل شده و آشکار می‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۳). این آثار هنری وی در عالم مثال وجود دارد و هنرمند به وسیله این قوه تخیل که از وهم جداست این اثر را آشکار می‌کند و به آن هستی نسبی می‌دهد. اشراق، استدلال و وحی سه مبنای اساسی هستند که حکمت متعالیه بر آنها مبتنی است (نصر، ۱۳۸۹). در جدول ۳ محاکات از دیدگاه ملاصدرا و نتایج مفهومی و واژگان مفهومی آن به طور خلاصه آورده شده است.

• روش طراحی قیاسی در معماری و شهرسازی

مفهوم «قیاس» در فارسی چندمعنایی است. ولی در این پژوهش مراد روش طراحی قیاسی است که در آفرینش فضای معماری و شهرسازی به کار می‌رود. آن گونه که ریشه اصلی روش‌های طراحی و با معنا و شیوه‌ای از بازنمایی فهم شده است. در فرایند طراحی، قیاس گاهی به چهار حالت

پذیرنده نیست بلکه سازنده و آفریننده است. علم و معرفت نوعی تحول و تکامل نفس است. در این تحول و تکامل نفس با هر اندیشه‌ای که می‌یابد وجودی تازه پیدا می‌کند (تقدیر، ۱۳۹۶). هم‌چون فارابی و ابن سینا که مراتب نفس را با مراتب هستی مرتبط دانسته‌اند، ملاصدرا نیز بعد از آنها ادراکات را به سه دسته یعنی ادراک حسی، خیالی، عقلی و به عوالم محسوس، شهود و معقول مرتبط کرده است. ملاصدرا در نظریه اتحاد عاقل، عقل و معقول معتقد است که این‌ها مستقل از یکدیگر نیستند و در عمل ادراکی، حادثه‌ای که اتفاق می‌افتد این است که وجودی پدید می‌آید که فعل نفس است. این وجود در همان حالی که نوعی وجود شیء ادراک‌شونده است در ظرف ادراک است، نوعی وجود برای نفس ادراک‌کننده است. قوه ادراک در حقیقت چیزی جزء خود نفس در مرتبه فعل و تأثیر نیست (همان). بنابراین محاکات از دیدگاه ملاصدرا نیاز به اتحاد عاقل و معقول یا هنرمند با اثر خود را دارد. یعنی هنرمند با اثر خود یکی

جدول ۳. تعریف محاکات با استناد از آرای ملاصدرا و نتایج مفهومی آن. مأخذ: نگارندگان.

واژگان مفهومی	نتایج مفهومی	محاکات از دیدگاه ملاصدرا
ابداع	بازنمایی ابدعی	انسان که وجود سیالی دارد، در مرز مشترک عالم معقول و محسوس ایستاده است. برخی از حقایق را از مراتب عالیة عالم دریافت می‌دارد و برخی را با استفاده از حواس خود از عالم شهادت درک و دریافت می‌کند. بنابراین، صورتهایی که در نفس هنرمند نقش می‌بندند از دو جهت یافته‌های او هستند: صورتهایی که به نحو الهام یا حدس از مبادی عالیة عالم بر نفس او افزوده شده‌اند و صورتهایی که او از طریق مشاهده و ادراک حسی از عالم مادی و ذهن خود ایجاد کرده است.
وحدت تشکیکی	هنرمند حقیقی برای خلق آثار هنری متعالی با حرکت جوهری نفس و اشتداد وجودی از بند حس و ماده می‌رهد و از سکوی خیال به عالم حقایق عقلانی پر می‌کشد و ره‌آورد خود از این سفر در حق را با وساطت دوباره خیال، صورت می‌بخشد و با بازگشت به خلق، یافته‌های خویش را بازنمایی می‌کند.	
تشبه به طبیعت		
حرکت جوهری صورت خیالی	اثر هنری یک هنرمند به خصوص هنرمندی که به لحاظ وجودی از کمال مطلوبی برخوردار باشد علاوه بر این که بازنمایی و محاکات طبیعت یا افعال انسانی است بازنمایی حقایق عالیة خلقت است.	
اشتداد وجودی		
وجود سیال		

واژگان مفهومی	نتایج مفهومی	محاکات از دیدگاه ملاصدرا
ابداع	بازنمایی ابدعی	انسان که وجود سیالی دارد، در مرز مشترک عالم معقول و محسوس ایستاده است. برخی از حقایق را از مراتب عالیة عالم دریافت می‌دارد و برخی را با استفاده از حواس خود از عالم شهادت درک و دریافت می‌کند. بنابراین، صورتهایی که در نفس هنرمند نقش می‌بندند از دو جهت یافته‌های او هستند: صورتهایی که به نحو الهام یا حدس از مبادی عالیة عالم بر نفس او افزوده شده‌اند و صورتهایی که او از طریق مشاهده و ادراک حسی از عالم مادی و ذهن خود ایجاد کرده است.
وحدت تشکیکی	هنرمند حقیقی برای خلق آثار هنری متعالی با حرکت جوهری نفس و اشتداد وجودی از بند حس و ماده می‌رهد و از سکوی خیال به عالم حقایق عقلانی پر می‌کشد و ره‌آورد خود از این سفر در حق را با وساطت دوباره خیال، صورت می‌بخشد و با بازگشت به خلق، یافته‌های خویش را بازنمایی می‌کند.	
تشبه به طبیعت		
حرکت جوهری صورت خیالی	اثر هنری یک هنرمند به خصوص هنرمندی که به لحاظ وجودی از کمال مطلوبی برخوردار باشد علاوه بر این که بازنمایی و محاکات طبیعت یا افعال انسانی است بازنمایی حقایق عالیة خلقت است.	
اشتداد وجودی		
وجود سیال		

را به درستی ادراک نکند خلق و ابداعی اتفاق نمی‌افتد و تنها ایجاد فرم‌هایی بدون محتوا خواهد بود. قیاس‌ها می‌توانند در میان طیف «مستقیم-غیرمستقیم»، «عینی-ذهنی»، «درونی-بیرونی»، «معیاری-تفسیری»، «واقع‌گرا-رویایی» و «اختصاصی-عمومی» قرار گیرند. مسیر و روند قیاس نیز به سویه‌هایی از جمله «بالا به پایین- پایین به بالا»، «فرآورده‌گرایی- فرآیندگرایی»، «خردگرایی-تجربه‌گرایی» مرتب شده است (رضایی، ۱۳۹۳، الف، ۲۶۱-۲۸۹) (Modirrousta, Norouz Borazjani & Rezaei, 2022)

روش پژوهش

در این پژوهش فیش‌برداری از طریق مراجعه به منابع مختلف کتابخانه‌ای، اینترنتی، مطالعه، مصاحبه و دسته‌بندی و کدگذاری نظرات صاحب‌نظران در بخش‌های مختلف فلسفی و فضایی (فلسفه ایرانی-اسلامی شامل ملاصدرا و ادبیات فرایند طراحی) در سه مقوله (باز، محوری و منتخب) صورت گرفت. با تحلیل داده‌ها، مطالب در جداول دسته‌بندی شدند و به کمک آن میان مفاهیم فلسفی و فضایی ارتباط برقرار شد. جمع‌آوری داده بر مبنای مفاهیم و موضوعات بوده و فرایند جمع‌آوری داده‌ها، نظم‌دادن و تحلیل داده‌ها هم‌زمان صورت گرفت. سپس با تأکید بر آرای ملاصدرا، مفاهیم در جدول متناظر هم دسته‌بندی شدند. در ستون آخر جداول، مفاهیمی که از مطالعه و بررسی منابع به دست آمد به صورت واژگان مفهومی بیان شد. با رویکرد معناشناسی ابتدا آرای فیلسوفان در مورد محاکات هم‌چنین معنا و مفهوم قیاس در طراحی معماری و شهرسازی، شاخص اصلی تحلیل محتوایی مفاهیم هم‌ردیف را تشکیل داد. جهت افزایش اطمینان نتایج، مفاهیم بعد از مقایسه و تحلیل، در نمونه موردی مقایسه تطبیقی شده و تأیید فضایی شدند. نمونه اصلی و مرجع پژوهش، فضاهای بازار انتخاب شدند. زیرا فضایی ایرانی-اسلامی و متنوع است. اجزای فضایی بازار شناسایی و تبیین شدند. در عین حال، چند نمونه از فضاهای معاصر (از جمله ساختمان میراث فرهنگی و دانشکده مدیریت) نیز با روش مطالعه تطبیقی بررسی شدند. دلیل انتخاب نمونه‌های معاصر، بررسی مواردی بود که در طرح آن‌ها از مفاهیم فضای ایرانی به‌عنوان کهن الگو با روش قیاسی استفاده شده باشد. در تحلیل‌های نهایی، فضاهای بازار به‌عنوان کهن الگوی شناسایی شدند که با روش قیاس فضایی یا محاکات پدیدار شده و مقارن هستند.

بحث و تحلیل

کدگذاری‌های باز، محوری و منتخب صورت‌گرفته میان مفاهیم فلسفی و فضایی نشان می‌دهد که تفسیر محاکات در فلسفه صدرایی با روش طراحی قیاس عینی-ذهنی از نظر

سمبلیک، مستقیم، شخصی و فانتزی قابل انجام است. از نظر «گوردن و برادبنت» ممکن است مستقیم با استفاده از حقایق عینی از علوم، هنر و تکنولوژی صورت گیرد و یا با استفاده از سمبل‌ها با توجه به جوهره، مفاهیم و نمادهای مرتبط باشد (باستانی و محمودی، ۱۳۹۸، ۷۳). رضایی با نقد بیش از ۳۲ گونه روش طراحی در ریشه‌ای دانستن روش قیاس به نسبت سایر روش‌های طراحی معاصر غرب کوشیده است. وی با ارجاع به نظریه‌پردازی هم‌چون «جفری بردابنت» و «مک گینتی» که به‌طور مستقیم به روش طراحی قیاسی در آثار طراحان اشاره کرده‌اند، قیاس را کلی و معادل سنجش میزان اعتبار فرم نهایی در مرحله ترکیب با توجه به میزان پاسخ‌دهی آن به مؤلفه‌های مرحله تحلیل در طراحی فضا می‌داند. بنابراین، روش قیاسی از طیفی مستقیم، عینی و درونی تا غیرمستقیم، ذهنی و برونی سایر روش‌های طراحی را پدیدار می‌سازد. به طریق مشابه قیاس مثلاً در گستره ادبیات نوعی استعاره است که می‌تواند آشکار (قرب، مصرحه) یا پنهان (بعید، مکنیه) سبب جلوه‌گری شود (Rezaei, 2021): ((بطوئی و رضایی، ۱۳۹۵)

از نظر «لاوسون» در معماری روش طراحی قیاسی، روشی از طریق قیاس طرح با زمینه‌های دیگر در جهت خلق راه‌حل تازه است. در این‌جا قیاس بصری در جهت یافتن ساختاری برای پروژه مطرح است و به کمک نمونه‌هایی در گستره معماری و یا حتی خارج از آن صورت می‌گیرد. «کریس ابل» ۱۵ مدل قیاسی در طراحی معماری بر شمرده است که این مدل‌ها به دو دسته از قیاس‌های شکلی و قیاس‌های فرایندی تقسیم می‌شوند. «هتا کاپینن» آن را به سه قسم (ریاضی، عینی و التقاطی) و «کنث فرمپتن» و «پیتر کالینز» به چهار دسته (بیولوژیک، مکانیکی، تغذیه‌ای و زبان‌شناسانه) تقسیم کرده‌اند. از نظر مک گینتی تمایز روش قیاس با استعاره و تشبیه در ویژگی‌های بازنمایی مستقیم در برابر غیرمستقیم آن است. با این حال، این روش با روش استعاره‌ای، تشبیهی حتی کولاژ و سایر روش‌ها متناظر دانسته شده است. زیرا طراحی به روش قیاسی یا قیاس فضایی را می‌توان ریشه مشترک شیوه استدلال فضایی و بنیان شکل‌گیری تفکر طراحی و بیش‌تر روش‌های طرح فضایی دانست (رضایی، ۱۳۹۳، الف)؛ (آئینی، افضلیان، اعتصام و شریعت‌راد، ۱۴۰۱). بر این اساس، آنچه در این پژوهش از این مفهوم مورد تأکید است، آشکارسازی ایده‌ها با خلق فضا و یافتن فرم در فرایند طراحی معماری و شهرسازی است که با مفهوم محاکات قرابت دارد. هنرمند، معمار یا شهرساز با کمک قیاس یا بازنمایی، صورت‌هایی را که در قوه تخیل وی نقش بسته در قالب مادی می‌آفریند. ولی اگر این الهامات و شهود

جدول ۴. بازتاب مفهوم محاکات در شهرسازی و معماری (بر پایه کدگذاری منتخب). مأخذ: نگارندگان.

مفهوم اصلی	ابزار و منبع	نتایج معنایی	بازتاب در فضا (شهرسازی و معماری)	نتایج کالبدی
محاکات	قوة متفکره، قوة تخیل، خلق، ابداع	ایجاد صور مثالی ایجاد کثرات	قیاس، استعاره، تشبیه (تمثیل)، تجسم، نماد، رمز	آفرینش فضا

محاکات

تصویر ۱. ارتباط محاکات با قیاس. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۲. درجه بندی قیاس از عینیت تا ذهنیت و از بازنمایی تا فرانمایی. مأخذ: رضایی، ۱۳۹۳، ب.

را به پیش می‌راند. این چهارسوها و دالان‌ها هم همانند راهنماها برای انتقال فرد به مراحل دیگر قابل تعبیر هستند. در این گذر، فرد به تیمچه و قیصریه می‌رسد که با حرکت بصری چشم به بالا و به مرکز گنبد تیمچه تأکید می‌شود. نور از وسط گنبد به این فضا می‌تابد و قوس‌ها در رکوع به سمت نور تمایل می‌یابند و به نور می‌پیوندند. در بازار فضاهای اتصالی همانند مسجد جامع و سراها وجود دارند که فضاهای منقبض راسته‌های بازار، در صحن آن‌ها انبساط می‌یابند و باز هم حرکت چشم را به حوض مرکزی وسط حیاط می‌کشاند. سیر درونی که باعث انبساط خاطر سالک شده است و او را به سوی آبی که نماد پاکی و نشان از آینه دارد و او را به تصویر عالم مثال که در عالم محسوسات است

معنایی همسو است. چراکه قیاس فضایی در فرایند طراحی مترادف بازنمایی و آشکارگی است. همان چیزی که از محاکات فهم می‌شود. پس مفهوم محاکات در معماری و شهرسازی با طراحی قیاسی، استعاری و تشبیهی قابل تناظر است (جدول ۴). جدول چهار نشان می‌دهد که تخیل که بازتاب زیبایی‌های عینی (مثل تشبیه اشکال مُسدَس انگبین، خانه‌های عنکبوت و عجایب دیگر جانوران) و ذهنی (مثل استعاره‌های معنایی موجود در طبیعت) را به‌عنوان الگویی برای معماران به خود جلب می‌کند از ابزارها و منابع مفهوم محاکات است که در معماری و شهرسازی با قیاس به تولید یا آفرینش فضا منجر می‌شود. پس با هم‌نشینی روش قیاسی با مفهوم محاکات تصویر ۱ می‌توان فضاهای شهری و معماری را خوانش یا تفسیر کرد. طبق پیشینه و مبانی مرور شده، قیاس فضایی، ریشه اصلی روش‌های طراحی شناخته شده و با معنای بازنمایی قابل فهم است. زیباشناسی شاخه‌ای از فلسفه هنر است و طبق آنچه بیان شد در فرایند طراحی قیاس می‌تواند از درجه عینی تا ذهنی متناظر با بازنمایی تا فرانمایی تعبیر شود (تصویر ۲).

خوانش فضاهای بازار ایرانی (نمونه موردی) با مفاهیم محاکات صدرایی و قیاس فضایی

در پژوهش حاضر بازار به‌عنوان یک کهن الگویی خوانش می‌شود که با قیاس فضایی پدید آمده است. این قیاس ذهنی با استناد به آرای صدرا به‌صورتی است که طراح در قوه تخیل خود صورهای مثالی را محاکات می‌کند و بازار ایرانی مرجع قیاس در خلق فضاهای جدید می‌شود. تفسیر سنت‌گرایان فیلسوف مثل «سید حسین نصر» یا معمارانی چون «نادر اردلان و لاله بختیار» از فضاهای معماری و شهری در راستای یافته‌های این پژوهش است و آن را تأیید می‌کند. یعنی نظرات ایشان به معنای تجلی عالم مثالی به کمک محاکات و قیاس فضایی است. در بازار ایرانی، چهارسوق و دالان‌ها فضاهای انتقالی هستند که حرکت را گسترش داده و رهگذران را در عین دعوت به سایر فضاها تشویق به حرکت می‌کنند. همانند سالک که در تلاش و حرکت مدام درونی برای رسیدن به حقیقت واحد در پیمایش است و در این مسیر، مرشد و راهنما او

در درون خود چیزهایی را خلق می‌کند و به همان صورت که خداوند قیوم آن چیزهایی است که در عالم خارج می‌آفریند، نفس نیز قیوم پدیده‌های خود است. بر این اساس خلاقیت نقطه مشترک خدا و انسان است (مداحی و همکاران، ۱۳۹۶). در فضاهای سنتی ایرانی علاوه بر این که مفاهیم وای تزئینات و در فضا بازتاب پیدا می‌کنند، مانند بناهای مدرن غربی هم‌راستا با عملکردهای بنا نیز هستند. در صورتی که این معانی عرفانی توسط طراح هنرمند به درستی وارد فضاهای شهری شوند فضایی متناسب با نفس حقیقی انسان خلق می‌شود و این زمانی است که هورقلیا یا همان آرمان‌شهر را لایق انفاس بشری بداند و این را بپذیرد که برای وجود انسانی که خلف‌الله در زمین است نه فقط کالبدهای انسانی طراحی می‌کند. وقتی این نگرش و دیدگاه نهادینه شود آثاری هم که پدید می‌آید فضاهایی ارزشمند خواهد بود (قلندریان و لطیفی، ۱۳۹۵). فضای شهری در انقباض خود و در مجموعه هم‌بسته‌اش، روی به وحدت دارد و یکسانی و همگونی روی به ترکیب دارد. در این جمع‌شدن و همسانی، کل دارای هویتی یگانه می‌شود و شخصیتی خاص ارائه می‌دارد، فارغ از چگونگی ترکیب اجزاء و عناصرش. اجزاء و عناصر در این هویت کلی رنگ می‌بازد و یگانه می‌شوند و فضای شهری در انبساط خویش روی به کثرت دارد و تنوع، رو به تجزیه‌شدن دارد و گوناگونی، هر جزء و عنصری فارغ از دیگر اجزاء و عناصر هویت، شخصیت و معنای خویش را دارد. هر جزء در قیاس مربوط به خود کلی می‌شود (حبیبی، ۱۳۷۷). در روش‌های طراحی معماری و شهرسازی، قیاس، استعاره و تشبیه تعیین‌کننده رابطه بین پدیده‌ها قرار گرفته و تولید فضا می‌کند. که این رابطه بین بازار و فضاهای شهری جدید رابطه‌ای انتزاعی است. چنانچه طراح با فهم عمیق خود از فلسفه خلق بازار ایرانی، آن را به‌عنوان مرجع قیاس، استعاره و یا تشبیه در آفرینش فضاهای جدید به‌کار برد در حقیقت روش طراحی جوهره‌ای را برگزیده است. در روش جوهره‌ای طراح می‌کوشد که جوهره یا مهم‌ترین موضوع طرح و برنامه پروژه را کشف کند و با تمرکز بر آن به طرح شکل دهد (رضایی، ۱۳۹۳). یعنی طراح بایستی به جنبه ذهنی‌تر فضای بازار تا جنبه‌های عینی آن بپردازد. در نتیجه در الگو قراردادن بازار، طراح از آن به‌عنوان مرجع قیاس عینی در تولید و بازتولید فضاهای شهری استفاده خواهد کرد. در برخی بناها و مجموعه فضاهای شهری معاصر ایرانی شاهد فضاهایی مشابه با مجموعه بناهای بازار ایرانی هستیم. در بازار ایرانی مانند بازار وکیل راسته بازار با افزایش طاق‌ها و تویزه‌ها و نیم‌گنبدها رو به کثرت دارند و در تقاطع راسته‌ها فضای مکتی پدید می‌آید به نام چهارسوق که عامل وصل و وحدت با سایر عناصر بازار است و این کثرت و وحدت که متناظر با آرای صدرات می‌تواند باعث گسترش

رهنمون می‌شود و در نهایت اتصال بازار به گذرهای بیرونی و گذر از درون به بیرون و پیوستن به محله‌ها و یکی‌شدن آن با شهر که نمود اسفار اربعه صدرایی است. و محاکات در این‌جا همان صورت محسوس دادن به این صور مثالی عالم مثل است. هنرمند، معمار و یا شهرساز در خلق آثار خود، محاکات می‌کند. که این محاکات از دیدگاه ملاصدرا نیاز به اتحاد عاقل و معقول یا هنرمند با اثر خود را دارد یعنی هنرمند با اثر خود یکی می‌شود و این محاکات می‌تواند از طریق ادراکات حسی او و استفاده از قوه تخیل باشد (نصر، ۱۳۸۹). یعنی ادراکاتی که از طریق شهودی به‌دست می‌آورد و وارد قوه تخیل او شده است را آشکار کند. این آثار هنری وی در عالم مثال وجود دارد و هنرمند به‌وسیله این قوه تخیل که از وهم جداست این اثر را آشکار می‌کند و به آن هستی نسبی می‌دهد. صورت‌ها در این قیاس که در عرفان به آن محاکات گویند به دلیل حرکت جوهری که وجود دارد بین قوه تخیل و قوه عقلیه در ضرورت است و نفس هنرمند نیز به دلیل اشتدادی که وجود دارد در مرتبه‌ای قرار می‌گیرد که صورت‌های مثالی را از مبدأ تام به اندازه ظرفیت وجودی خود، دریافت می‌کند معنا در قوه تخیل هنرمند شکل می‌گیرد و با استفاده از نماد و استعاره آن را برای مخاطبین خلق می‌کند. یعنی صورت‌هایی که از عالم مثل در قوه تخیل او نقش بسته است با کمک نمادها محاکات می‌کند. هر قدر ابعاد وجودی خالق اثر گسترده‌تر باشد اثر هنری وی نیز فراتر از زمان و مکان و جاودانه‌تر خواهد بود و یک اثر هنری قبل از خلق آن اثر در عالم شهود وجود داشته است و آفریننده یا خالق آن، اثر را از هیچ مطلق پدید نیاورده بلکه از هیچ نسبی به آن هستی نسبی عطاء کرده است و مانند خالق مطلق که مخلوقات را از عدم به‌وجود آورده نیست بلکه هنرمند اثر هنری را که هست به ظهور رسانده است و این اثر هنری دو بُعد وجودی و ثبوتی دارد که بُعد وجودی آن در عالم بیرون عینیت دارد. در حالی که بُعد ثبوتی آن به علم خالق آن دلالت دارد (سلیمانی شیجانی و همکاران، ۱۳۹۳). مواضع هنجاری طراحان به دانش و اعتقاد آن‌ها نسبت به جهان هستی و چگونگی هدایت فرایند طراحی وابسته است. خصوصیات فضایی سه‌گانه پویایی، سیالیت و مکت هم باعث می‌شوند که تجربه ادراکی ناظر را از نازل‌ترین مراتب به سوی کامل‌ترین آن هدایت کنند. ملاصدرا نیز قایل به مراتبی سه‌گانه برای ادراک شده است (آصفی، شجاری و سلخی خسرقی، ۱۳۹۶). ملاصدرا توانایی محاکات امور عقلی به قوه خیالی و تجسم‌دادن آن‌ها را در کالبدهای صور مثالی، توانایی کثرت‌بخشی یا بسیارکردن یکی می‌نامد. خیالی که واسط بین عقل و حس است. نقش محاکی صورت‌های عقلانی وحی و بازنمایی حقایق عالم بالاتر و پایین‌تر است. خامنه‌ای می‌گوید همان‌طور که خداوند جهان را خلق می‌کند نفس نیز

تولید فضا پرداخته است. معمار سعی کرده مراجعان را با ایجاد حرکت، به بخش‌های مختلف خود بکشاند علاوه بر ایجاد بخش اداری و آموزشی، کارگاه‌های صنایع دستی در سالن وجود دارد که عده‌ای در آن‌جا مشغول کار هستند و کشتی که انسان را بعد از گذر از فضاهای منقبض به فضای منبسط هدایت می‌کند جایی که معماران از آن به‌عنوان انفجار فضایی نام می‌برند. فضایی که در مجموعه بازار ایرانی حیاط سرا، مسجد و در خود بازار تیمچه است. به عبارتی بازار ایرانی نیز مرجع قیاسی برای شکل‌گیری این فضا شده است. طراح در بنای میراث فرهنگی (طرح وزارت فرهنگ و هنر سابق)، کارگاه صنایع دستی ایجاد کرده است (تصویر ۴). همانند زندگی قدیم ایران در بازار، که هنر استادکار در بازار دیده می‌شد، یک طرف آن کارگاه کاشی‌کاری، طرف دیگر کارگاه زری‌بافی و کارگاه قالی‌بافی، سازسازی و نقره‌کاری بود چهارمتر پایین‌تر از خیابان مثل مسجد قزوین، مسجد آقازیرگ کاشان یک حیاط وجود دارد و طراح اختلاف سطح را پر نکرده است. از تمام ورودی‌ها به حیاط راه دسترسی وجود دارد. سمت راست یک سالن آمفی تئاتر که قرار بود صداخانه باشد و سمت چپ آن دوباره از یک ایوان هشتی وارد می‌شوند، مانند کاروانسرای بازار ایرانی، سمت چپ بازار است بعد از ورود به آن و عبور از طاق چشمه‌های بازار فروشگاه قرار دارد یعنی مرکز کاروانسرا که گنبد خیلی بزرگی دارد و محل نمایشگاه برای برگزاری رقص‌های محلی و اجرای نمایش است. از این سالن اصلی و بزرگ‌تر دوباره وارد راسته‌های بازار که شامل زری‌بافی، قالی‌بافی و کاشی‌کاری می‌شوند درست مثل بازار که فضاها عملکردها را از هم می‌گیرند. از ورودی که وارد می‌شوند از داخل حیاط عبور کرده و وارد خیابان دیگری می‌شوند، بنای میراث فرهنگی مردم را از درون فضا هدایت می‌کند تا در طول روز شاهد فعالیت‌هایی مانند زری‌بافی و قالی‌بافی باشند درست مثل بازار که محل یادگیری، جای فروش و کار استادکارها است. بازارهای ایرانی مانند بازار شیراز و بازار تهران با زندگی مردم تنیده شده است. مردم هر روزی که می‌خواهند به مدرسه یا مسجد بروند از این بازارها عبور می‌کنند. بازار ایرانی به‌عنوان کهن‌الگو مرجع قیاسی در بناهای معاصر مثل دانشگاه مدیریت بازرگانی تصویر ۵ قرار گرفته است. طراح این فضا اذعان می‌دارد این فکر دائماً در نظرش بوده که طوری اجازه عبور شهری بدهد که زندگی شهری را در مجموعه بیاورد. نه تنها کسانی که در آن‌جا درس می‌خوانند بلکه دانشجویان دانشکده‌های دیگر هم بتوانند از حیاط عبور کرده و مشاهده کنند که در آن‌جا چه می‌گذرد. در دوره معاصر خیلی از دانشگاه‌های دنیا را به این شکل طراحی می‌کنند که دانشجویان از آن‌چه در بقیه

و توسعه فضای شهری شود. بعد از فضاهای منقبض راسته و دالان، سرای بازار که فضایی منبسط است پدیدار می‌شود که خود این فضا نیز عامل دیگر وحدت و یکپارچگی فضاها است و بناهای اطراف میدان نقش جهان اصفهان نیز به این شکل است که فضاها عملکردهای خود را از هم می‌گیرند و بازار در یک سمت این میدان قرار دارد و میدان مانند سربایی می‌شود که فضای منبسطی برای بناهای اطراف خود ایجاد کرده است. این بازارها مانند الگویی در شکل‌گیری فضاهای معاصر می‌شوند و حس و حالی مانند آن‌چه در این بازارها است را برای مخاطبین خود ایجاد می‌کنند (تصویر ۳). الگوها در بازار ایرانی در شهرهای مختلف تکرار می‌شوند و چیدمان فضاها به شکل‌های مختلف ولی با حفظ تقارن تکرار می‌شوند (اردلان و بختیار، ۱۳۸۰). اگر فضاهای بازار، به شکل حروف انگلیسی در نظر گرفته شوند، فضاها با ایجاد تقارن به اشکال زیر با هم ترکیب شده‌اند (...a,a,a,a,...) (aba,aca,aba) و (...acba,adea). بناهای متصل به بازار بخشی از مجموعه شهری هستند و منفک از بقیه شهر نیست و کلیت یکپارچه‌ای را می‌سازند. تک‌بناهای متصل به بازار نیز فضاهایی مجزا نیستند بلکه در ترکیب با هم و در رشدی ارگانیک حالتی مواج می‌یابند. بازار در دوره‌های تاریخی مختلف همانند کلیتی زنده با قاعده پیوستگی به حیات خویش ادامه داده است. ابزار نشان‌دادن وحدت در بازار از طریق چیدمان فضاها در بازار و مجموعه اطراف آن با تجمع، توزیع متوازن فضاها و ایجاد تعادل، رعایت سلسله‌مراتب افقی و عمودی، تکرار الگوهای خاص و ایجاد تقارن، همسانی، تنوع الگوها و استفاده از الگوهای پایه در بازار (الگوی سه بخشی وصل، گذر و اوج که همان پیش‌درآمد، مقدمه و مؤخره است) هستند. برای مثال فضای پیش‌درآمد شامل: میدان جلوی بنای بازار و فضای وصل شامل: ایوان، جلوخان ورودی بازار، سرا، مسجد و گرمابه در مجموعه شهری بازار است. فضای گذر و مقدمه شامل: دالان، چهارسو، راسته بازار است که نقاط اتصال فضاها و نقاط برخورد مؤکد هستند و تیمچه بازار همان فضای مؤخره یا اوج است. رنگ خاکی بازار که در کل بازار از ترکیب رنگ آجرها بازتاب می‌یابد نشان از فروتنی و افتادگی انسان خاکی و پیوستن از کثرت به وحدت وجودی است اشکال نمادین مانند گنبد، طاق و قوس که از الگوهای ازلی الهام گرفته شده و رو به سوی بالا دارد.

خوانش نمونه موردی فضاهای معاصر به کمک قیاس فضایی با بازار

در آثار طراحان معاصر مانند فضاهای ساختمان میراث فرهنگی، طراح با قیاس از عملکرد و فضاهای بازار به

تصویر ۳. بازار وکیل شیراز و میدان نقش جهان الگوهایی در شکل‌گیری مجموعه‌های شهری معاصر مانند میدان آزادی. مأخذ: www.emaratkhorshid.com.

شوشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تصویر ۴. عکس از بازار وکیل شیراز و ساختمان میراث فرهنگی. مأخذ: وبسایت مرکز معماری پنجمین نشست (نشانه‌های معماری ما) با ارائه دکتر علی کیافر- دکتر سمانه روانشادنیاس.

مخاطب را در آغوش بگیرد. حیاط در بناهای ایرانی رکن اساسی دارد و مثل یک میکروکلایمت عمل می‌کند. طراح وقتی طراحی می‌کند در دنیای خیلی تاریکی است بعد باید چیزی کشف کند. فلسفه طراحی اولیه دانشگاه نیز این بوده که طراح حیاط را یافته که روشنی بوده در تاریکی، حیاط

دانشکده‌ها اتفاق می‌افتد مطلع باشد. مهندس «کیافر» از قول «حسین امانت» (معمار این بناها) اذعان می‌دارد که ورودی دانشکده مدیریت بازرگانی دانشگاه تهران مثل سردر یک مسجد است (تصویر ۶). که حفره‌ای درست می‌کند و مخاطب را به داخل می‌کشد، مثل این که بنا می‌خواهد

تصویر ۵. دانشکده مدیریت دانشگاه تهران. مأخذ: وینارمرکز معماری پنجمین نشست (نشانه‌های معماری ما) با ارائه دکتر علی کیافر- دکتر سمانه روانشادنیا.

تصویر ۶. مقایسه سردر دانشکده مدیریت و سردر مسجد. مأخذ: وینارمرکز معماری پنجمین نشست (نشانه‌های معماری ما) با ارائه دکتر علی کیافر- دکتر سمانه روانشادنیا.

این پژوهش که تبیین محاکات صدرایی و ارتباط آن با قیاس به روش تطبیقی، تحلیل محتوا و تفسیر متون است راه را برای تفسیر فضاهای سنتی و مدرن معماری و شهرسازی هموار می‌سازد. چنان‌که در فضاهای معاصر، بعضی طراحان در به‌کارگیری این کهن الگو تلاش کرده‌اند. مثلاً در فضای دانشکده مدیریت، بنای وزارت کشور و میراث فرهنگی می‌توان حضور همان هویت آشنا را که در بازار ایرانی وجود دارد به روشنی احساس کرد. بازار ایرانی فضایی با هویت ایرانی از دستاوردهای اصیل تمدن ایرانی به جهان است. انتقال مفاهیم عمیق فلسفی و طراحی آن در خلق آثار جدید و ارزشمند ضروری است. این انتقال مفاهیم از طریق قیاس فضایی صورت می‌گیرد. قیاس فضایی به همان محاکات در عرفان ایرانی می‌ماند. هنرمند طراح، شهود و الهامات خود را که در قوه تخیلش در صورت است به منصف ظهور می‌گذارد و با کمک آن به فضاهای جدیدی که در عالم مثال

برای کتابخانه، حیاط برای تدریس، حیاط برای ورودی و حیاط برای توسعه طراحی شد.

نتیجه‌گیری

محاکات متأثر از آرای ملاصدرا شیرازی متناظر با آرای سایر حکمای ایرانی-اسلامی و روش طراحی قیاسی است که خوانش و آفرینش فضاهای شهری و معماری را ممکن می‌سازد. قیاس روش طراحی است که طراح هنرمند، الگویی را از میان گزینه‌های مختلفی که در پیش‌زمینه ذهنیش نقش بسته انتخاب می‌کند و در قوه خیالش تغییراتی، بر روی آن اعمال و طرحی ایجاد می‌کند که نه ابداع صرف و نه تقلید است و در پاره‌ای از مواقع به این تغییرات با الهامات شهودی دست می‌یابد. همان‌طور که در تحلیل فضاهای بازار ایرانی می‌توان محاکات فلسفی را فهم کرد، در خلق فضاهای جدید شهری و معماری می‌توان از آن بهره برد. در

علمی و فرهنگی

- اردلان، نادر و بختیار، لاله. (۱۳۸۰). حس وحدت (ترجمه حمید شاهرخ). اصفهان: نشر خاک.
- الیاده، میرچا. (۱۳۸۸). مقدس و نامقدس: ماهیت دین (ترجمه بهزاد سالکی). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- انصاریان، زهیر. (۱۳۸۵). بازشناسی عناصر فلسفه هنر بر پایه مبانی حکمت صدرایی. نقد و نظر، ۱۱ (۴۴)، ۲۲۰-۲۴۶.
- باستانی، مهیار و محمودی سیدامیرسعید. (۱۳۹۸). سبک‌های یادگیری و تفکر قیاسی در فرایند طراحی معماری. هنرهای زیبا، ۲۴ (۱)، ۷۱-۸۴.
- بطوئی، حسین و رضایی، محمود. (۱۳۹۵). بازاندیشی مفهوم استعاره در گستره آفرینش فضای معماری و ادبیات مطالعه موردی آثار معماری عمومی ممتاز اجرا شده در تهران از ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۵. سومین کنفرانس بین المللی نوآوری های اخیر در مهندسی عمران، معماری و شهرسازی (pp. ۱-۱۸). تهران: کنفرانس بین المللی نوآوری های اخیر در مهندسی • بورکهارت، تیتوس. (۱۳۶۵). هنر اسلامی: زبان و بیان (ترجمه مسعود رجب‌نیا). تهران: سروش.
- بویس، مری. (۱۳۸۶). آیین زرتشت: کهن روزگار و قدرت ماندگارش (ترجمه ابوالحسن تهامی). تهران: نگاه.
- پوپ، آرتور اپهام. (۱۳۸۲). معماری ایران (ترجمه غلامحسین صدری افشاری). تهران: اختران، دات.
- تاجر، سعید. (۱۳۸۳). حکمت وجودی معماری با تأکید بر آرای صدر متألهین (پایان‌نامه منتشر نشده دکتری معماری). دانشکده معماری، دانشگاه شهید بهشتی، ایران.
- تقدیر، سمانه. (۱۳۹۶). تبیین مراتب و فرایند ادراک انسان و نقش آن در کیفیت خلق آثار معماری براساس مبانی حکمت متعالیه. پژوهش‌های معماری اسلامی، ۵ (۱)، ۴۸-۶۷.
- حبیبی، سید محسن. (۱۳۷۷). مکتب اصفهان در شهرسازی. هنرهای زیبا، ۳ (۰)، ۴۸-۵۳.
- داوری اردکانی، رضا. (۱۳۸۳). فلسفه تطبیقی. تهران: ساقی.
- رضایی، محمود. (۱۳۹۳ الف). بازنگری فرایند طراحی (رمزگشایی «قیاس» به عنوان روش اصلی آفرینش فضا و فرم). هویت شهر، ۸ (۱۸)، ۷۱-۸۰.
- رضایی، محمود. (۱۳۹۳ ب). آنالوژی‌های طراحی: بازنگری انگاره‌ها و پنداره‌ها در فرایند طراحی فرم و فضای معاصر. تهران: دانشگاه آزاد تهران مرکزی.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۹۶). ارسطو و فن شعر. تهران: امیرکبیر.
- سلیمانی شیجانی، زینب؛ خاکپور، مزگان و رئیس سمیعی، محمدمهدی. (۱۳۹۳). بازنگری اصول و اهداف معماری معاصر ایرانی با استفاده از نظریه فکری ملاصدرا. انتشارات دانشگاه تربیت مدرس: نقش جهان، ۴ (۱)، ۵۷-۶۴.
- رئیس سمیعی، محمدمهدی. (۱۳۸۳). تأویل و کاربرد نظریه مراتب وجود در معماری (پایان‌نامه منتشر نشده دکتری معماری). دانشکده معماری، دانشگاه شهید بهشتی، ایران.
- شفیع‌زاده، اسدالله؛ کوهی گیگلو، توکل و عباس‌زاده، فاضل. (۱۳۹۷). تطبیق مفهوم «حرکت جوهری» ملاصدرا با قواعد «گره‌سازی» در هنر اسلامی برمبنای رویکرد وجود تطبیقی هم‌ارزی. عرفان اسلامی، ۱۵ (۵۸)، ۳۰۷-۳۲۴.

وجود دارند هستی نسبی می‌دهد. یعنی فضایی را ابداع نمی‌کند بلکه کشف یا بازنمایی می‌کند و این الهامات در بازار ایرانی به درستی به ظهور رسیده است و با انتقال این مفاهیم به فضاهای جدید و نیز بازآفرینی فضاهای گذشته با کمک آن به طراحی آرمان‌شهر یا هورقلیا نزدیک می‌شود. بازار عملکردهای مختلف را کنار هم جمع می‌کند، نیروها را به درون خود می‌کشاند و از آن‌جا با کمک هشتی‌ها، چهارسوق‌ها، دالان‌ها و گذرها به کل شهر می‌گستراند و یکپارچگی و وحدت را نمایان می‌سازد. بازار به‌عنوان فضایی که با فلسفه ایرانی شکل گرفته می‌تواند مرجعی ارزشمند در خلق فضاهای دیگر شود. مجموعه فضاهای بازار ایرانی به‌عنوان یک کهن الگو می‌تواند مرجع قیاس عینی در شکل‌گیری فضاهای جدید قرار بگیرد. می‌توان این حس حضور در بازار ایرانی را در فضاهای دیگر ایجاد کرد و این حس با برداشت‌های کلیشه‌ای از بناهای ایرانی و استفاده کپی‌وار از عناصر معماری آن مثل قوس، طاق و گنبد در بناهای جدید نه‌تنها باعث بهبود فضا نمی‌شود بلکه به آن لطمه می‌زند. عناصر معماری اسلامی ایرانی اگرچه محدودند اما ترکیب آن‌ها در هر بنایی در عین داشتن صفات مشترک متفاوت است مانند شعر که اگرچه الفاظ و قواعد مشترک است لیکن اشعار متفاوتی سروده شده است که تنها برخی از آن‌ها جاودانه شده‌اند و دل را می‌نوازند. بنابراین با نحوه ترکیب خاص این عناصر است که فضایی والا و ارزشمند خلق می‌شود.

اعلام تعارض

نویسندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافعی برای ایشان وجود نداشته است. (تعارض منافعی به حالتی گفته می‌شود که منافع شخصی مادی یا غیرمادی نویسنده یا نویسندگان با نتایج پژوهش در تعارض باشد و این موضوع بر روند انجام پژوهش یا اعلام صادقانه نتایج تأثیر بگذارد).

فهرست منابع

- آئینی، سجاد؛ افضلیان، خسرو؛ اعتصام، ایرج و شریعت‌راد، فرهاد. (۱۴۰۱). استعاره به مثابه امتداد قیاس و شیوه استدلال طراحی معماری. باغ نظر، ۱۹ (۱۱۰)، ۴۹-۶۶.
- آصفی، مازیار؛ شجاری، مرتضی و سلخی خسرقی، صفا. (۱۳۹۶). حرکت تکاملی نفس آدمی در فضای مسجد برمبنای آرای ملاصدرا (نمونه موردی: مسجد کبود تبریز). کیمیای هنر، ۲۲ (۶)، ۷۵-۸۸.
- ابن سینا. (۱۳۸۶). الشفاء، منطق فی الشعر، تحقیق: عبدالرحمان بدوی. قاهره: الدار المصریه لتالیف والترجمه.
- افلاطون. (۱۳۹۳). جمهور (ترجمه ف. روحانی). تهران: انتشارات

قاسمیان، تهران: حکمت.

- نجیب‌اوغلو، گل‌رو. (۱۳۷۹). هندسه و تزئین در معماری اسلامی (طومار تویقایی) (ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی) تهران: روزنه.
- Ardalan, N. & Bakhtiar, L. (1975). *The Sence of Unity (The Sufi Tradition in Persian architecture)*. Chicago: University of Chicago Press.
- Deleuze, G. (1994). *Difference and Repetition*. Britain: The Athlone Press.
- Guenon, R. (2004). *Man and His Becoming according to the vedanta*. London: Sophia perennis.
- Hatefishojae, S., Islami, S. & Rezaei, M. (2021). Role of local and urban textures in promoting social interactions of residents and emphasizing living centers theory of Christopher Alexander. *Frontiers of Architectural Research*, 10(1), 66-78. HAUSER, A. (1951). *Social History of Art*. London: Routledge.
- Lings, M. (2005). *A return to the Spirit (Questions and Answers)*. London: Fons Vitae.
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Oxford: Oxford Blackwell.
- Grabar, O. (1987). *The Formation of Islamic Art*. New Haven: Yale University Press.
- Rezaei, M. (2021). *Reviewing Design Process Theories: Discourses in Architecture, Urban Design and Planning Theories*. Cham: Springer.
- Modirrousta, S., Norouz Borazjani, V. & Rezaei, M. (2022). Perceptiveness at the Position of Approach, Strategy, Method and Technique in Design Process (A Case Study: Kari Jormakka). *Creative City Design*, 14-27.

- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۸۳). *الحکمه المتعالیه فی الاسفار الاربعه*. تهران: فرهنگستان هنر.
- طاهری، محمد. (۱۳۸۸). نگاهی به سیر آرا و عقاید درباره نظریه محاکات. *ادب پژوهی*، ۳ (۱۰)، ۲۰۷-۲۲۶.
- طاهری، جعفر. (۱۳۹۲). بازاندیشی مفهوم سکونت در معماری. *مطالعات معماری ایران*، ۲ (۴)، ۲۲-۵.
- طوسی، محمد بن محمد نصیرالدین. (۱۳۶۸). *اساس الاقتباس*. تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- فزایی، ابونصر محمد بن محمد. (۱۳۶۴). *احصاء العلوم* (ترجمه حسین خدیوچم). تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- کربن، هانری. (۱۳۴۵). *ابن سینا و تمثیل عرفانی* (ترجمه نشالله رحمتی) تهران: سوفیا.
- کمالی‌زاده، طاهره. (۱۳۹۲). *هنر و زیبایی از دیدگاه شهاب‌الدین سهروردی*. تهران: فرهنگستان هنر.
- گاردنر، هلن. (۱۳۹۱). *هنر در گذر زمان* (ترجمه محمدتقی فرامرزی). تهران: نگاه.
- قلندریان، ایمان و لطیفی، غلامرضا. (۱۳۹۵). *امنیت و شهر اسلامی*. تهران: جهاد دانشگاهی، واحد علامه طباطبایی.
- مداحی، جواد؛ حسینی‌زاده، سید علی؛ داوودی، محمد و فتحعلی‌خانی، محمد. (۱۳۹۶). *سطوح خلاقیت براساس حکمت متعالیه*. *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، ۱۱ (۲۰)، ۸۷-۵۹.
- مهدوی‌نژاد، محمدجواد و ناگهانی، نوشین. (۱۳۹۰). *تجلی مفهوم حرکت در معماری معاصر ایران*. *مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ۱ (۳)، ۳۴-۲۱.
- مهدیان‌پور، جواد و صارمی، حمیدرضا. (۱۳۹۵). *بررسی اندیشه شهرسازی شیخ شهاب‌الدین سهروردی*. *فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان*، ۶ (۲)، ۲۵۳-۲۷۶.
- نصر، سید حسین. (۱۳۸۹). *هنر و معنویت اسلامی* (ترجمه رحیم

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:
مهرافزا، سمیرا؛ رضایی، محمود و کمالی‌زاده، طاهره. (۱۴۰۲). تبیین محاکات متأثر از آرای صدرا در آفرینش فضاهای شهری و معماری. *باغ نظر*، ۲۰ (۱۲۲)، ۶۷-۸۰.

DOI:10.22034/BAGH.2023.347638.5212
URL:https://www.bagh-sj.com/article_172740.html

